

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

SZEPESINÉ SIMON ÉVA

OSZMÁN TERJESZKEDÉS ZALA MEGYÉBEN A 16. SZÁZAD
MÁSODIK FELÉBEN

(Egy szandzsák-összeírás összehasonlító elemzésének lehetőségei és
tanulságai)

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Történelemtudományi Doktori Iskola
vezetője: Dr. SZÉKELY GÁBOR DSc

Az Oszmán Birodalom, a magyarországi török hódoltság és a Török
Köztársaság története program
vezetője: Dr. DÁVID GÉZA DSc, egyetemi tanár

Témavezető: Dr. DÁVID GÉZA DSc, egyetemi tanár

Budapest, 2011

Tézisek

I. Célok

Az elmúlt két évtizedben koraújkori történetírásunk egyik legfontosabb eredménye a török elleni egységes magyar végvárrendszer kiépítésének és szervezetének hiánypótló feldolgoása volt. A megszületett eredmények napjainkra egyre erőteljesebben vetik fel az oszmán katonai és gazdasági igazgatás mélyreható vizsgálatának igényét. Különösen azért, mivel a császári-királyi védelmi rendszerek szervezésének bemutatásával párhuzamosan elmaradtak az egységes rendszerré formálódó magyar végvárak mögötti területek — a hódoltsági peremvidékek — mikroszintű vizsgálatai. Pedig csak a mélyreható elemzések adhatnak pontos képet arról, hogy az adott időszakban és területen milyen mértékben volt jelen az oszmán hatalom. Pusztán időleges katonai jelenlétével nehezítette a határsávban élők mindennapjait, vagy már adminisztratív-gazdasági hatalmat gyakorolt az egyes régiók felett?

A disszertáció tárgyául választott Zala megye oszmán és magyar forrásaiban, elsősorban az adóösszeírásokban, már a 16. század derekától megjelent egy folyton változó, egyre szélesedő sáv a török közigazgatás részeként. Ez az övezet a pillanatnyi erőviszonyok hatására az idők során hol szűkült, hol bővült, míg a századfordulón beleolvadt a Kanizsai vilájetbe. 16. századi területi csúcspontját 1579-ben érte el, éppen a Kanizsa központú császári-királyi védelmi rendszer kiépítésének (1577–1580) idején, amit egy az oszmán pénzügyi adminisztráció által elkészítettett adólajstrom, a szigetvári szandzsák kanizsai náhijének 1579. évi szandzsák-összeírása (tahrír-deftere) bizonyít a legszemléletesebben. A Münchenben őrzött forrás a védelmi rendszer működésbe lépése előtti utolsó pillanatsfelvétel. Megtudhatjuk belőle, hogy a megye keleti szélén húzódó Kanizsa patak mocsaras völgyében fekvő kis

erősségek egységes rendszerré szervezése idején a megye belső részei milyen mértékben voltak hódoltak. Azaz az 1579. évi szandzsákösszeírás feldolgozásával egy olyan állapot bemutatására nyílik lehetőség, amelyhez viszonyítva mérhetővé válik az új végvonallal működésének hatékonysága. Disszertációm elsődleges célja ennek a fontos, de mindeddig részleteiben még feltáratlan dokumentumnak a közzététele és elemzése.

II. Módszerek

A forrás feldolgozása és forráskritikája a szigetvári szandzsák kifejezetten rossz oszmán forrásadottságai miatt a megszokott módon — pusztán a különféle defter-típusok egybevetésével — nem volt lehetséges. A terület 16. század folyamán elkészült három szandzsák-összeírásából csupán ez az egy maradt fenn, és az egyéb török kontrollforrások száma is csekély. Hiányoznak tehát az összehasonlító vizsgálatokat lehetővé tevő defter-sorozatok, amelyek segítségével nemcsak a területi változások lennének nyomon kísérhetők, hanem a nemzetközi defterológia aktuális igényeinek megfelelően széles perspektívát biztosítanának a szandzsák-összeírások felhasználhatóságának és terminológiai kérdéseinek vizsgálatához is.

A rossz forrásellátottság sajátos, eddig alig alkalmazott megközelítésre inspirált. Módszerem a globális összehasonlító elemzés volt. Disszertációm elkészítése során mindazokat a forrásokat és témákat megpróbáltam megkeresni, amelyek értelmezhetnek egy a saját típusának sorozatából kiszakadt összeírást. Ez a módszer miközben reflektál a defterológia pillanatnyi kihívásaira, egyben új inspirációval szolgálhat a hazai történeti statisztika számára is, mivel az értelmezés több esetben kölcsönhatássá szélesedett, ami új eredményekkel gazdagította a kontrollforrásokról alkotott eddigi képet is.

III. Források

Az összehasonlító elemzés során az Oszmán Birodalom területi legitimitásának, a többlet anyagi források feltárásának és egyúttal a tímár-rendszer működésének alapul szolgáló tahrír-defter mellé kontrollforrásként az adóztatás és birtokgazdálkodás adminisztrálása során keletkezett iratok különböző típusai kínálóztak. Az oszmán összeírások (tímár-defterek, rúznámcsék, dzsizje-defterek) elsődlegesen a hiányzó szandzsákösszeírások és a szintén hiányzó 1580. évi tímár-defter adatainak pótlásakor, illetve a náhije stratégiai és gazdasági jelentőségének elemzésekor jutottak szerephez. A magyar irattípusok (rovásadó-jegyzékek, urbáriumok) a királlyági oszmán adóztatás vizsgálatakor, valamint a demográfiai és terminológiai problémák megoldása során szolgáltak jó anyagul.

Az eltérő provenienciájú dokumentumok széles körének felhasználása végül lehetővé tette, hogy disszertációmban az 1579. évi tahrír által biztosított pillanatfelvétel elemzése mellett a szigetvári szandzsák Zala megyei terjeszkedésének menetét is részletesen bemutassam. Ezáltal az oszmán stratégia és birtokgazdálkodás részleteibe való betekintésen túl a településtörténet, a történeti statisztika és történeti demográfia egyes kérdéseinek megválaszolására is módomban nyílt.

IV. A dolgozat szerkezete

Dolgozatom öt fő részre tagolódik. A defterológia és a történeti statisztika fejlődésének fontos állomásait és aktuális problémáit tárgyaló tudománytörténeti bevezető után, a második fejezetben az elemzések során felhasznált oszmán és magyar forrástípusok bemutatása következik. A harmadik részben a szandzsák-összeírások összehasonlító elemzésének módszertani problémáit tárgyalom. Külön elemzem a szemben álló felek által készített összeírások tartalmi

kérdéseit: az oszmán és a magyar közigazgatási egységek kiterjedését és határait, a kereteik között összeírt települések státusát és a területen jellemző birtokviszonyokat. Külön figyelmet szentelek a fogalmi kérdéseknek: a hódoltság és behódolás problematikájának, valamint a településpusztulásra utaló kifejezések (*mezra-tahmín-háli; combusta-totaliter/omnino/penitus/jam diu deserta*) értelmezésének. Végezetül a demográfia kérdéseinek: a porták és hánék összehasonlítási lehetőségeinek, illetve a népességszám megállapítás nehézségeinek. Mindezek alapján a tahrír-defter forrásértékét, megbízhatóságát vizsgálom.

A negyedik fejezetben a kanizsai náhije oszmán had- és pénzügyigazgatásban betöltött szerepét elemzem. A dunántúli oszmán terjeszkedés rövid áttekintése után részletesen tárgyalom a szigetvári szandzsákbégek hász-birtokainak összetételét (finansziális, stratégiai, offenzív hászok). Ezen belül bemutatom a kanizsai náhije területéről kiválasztott névlegesen birtokolt (*ber vedzsh-i tahmín*) települések stratégiai szerepét, majd a császári-királyi védelmi rendszer működésbe lépése következtében ezek funkcióváltozását. A fejezetben kitekintek a Dunántúlon fekvő offenzív jellegű hász-birtokok elhelyezkedésének 1554–1580 közötti változására is. Végül a kanizsai náhije területén létrejött javadalombirtok-típusoknak (szultáni-hászok, szandzsákbégi-hászok, tímár-birtokok) a beszedendő adókból való részesedését elemzem.

Az utolsó fejezetben a fenti vizsgálatok alapján a hódoltatás módszereire és a kanizsai náhije 1579. évi tahrír-defterének készítésére vonatkozó új megállapításaimat összegzem.

A dolgozat végén mellékletben közlöm a szigetvári szandzsák 1579. évi tahrír-defterének kanizsai náhijére vonatkozó részletét, valamint az elemzések illusztrálására készített nyolc térképvázlatot.

V. Eredmények

Első lépésként a tahrír-defter és Zala megye rovásadó-összeírásának összevetésével meghatároztam annak a területnek a kiterjedését, amely az összehasonlító elemzések tárgyát képezheti. Zala megye és a szigetvári szandzsák kanizsai náhijének határai 1579-ben csupán a természeti képződmények által is jól elválasztott délkeleti és déli oldalon estek szinte teljesen egybe. A náhije észak és északnyugat felé a szomszédos Vas, Sopron és egy esetben Pozsony megye területére is átnyúlt. Zala megye keleti-északkeleti vidéke ugyanekkor a székesfehérvári szandzsák fennhatósága alá tartozott. Az összehasonlító elemzés tárgya ezért nem lehet a két közigazgatási egység teljes területe, hanem a két összeírás halmazainak metszetében fekvő kisebbik és nagyobbik kapornaki járás településeire korlátozódik.

A leszűkített területre vonatkozó dikális összeírás 370 települést, míg az Ahmed bég vezetésével elkészített defter 297 helységet tartalmaz. A szandzsák-összeírásban feljegyzett adatok azonban nem egységesek. Ennek oka az, hogy a defter tartalmilag két részre tagolódik. Az első részben a közigazgatási alegység törzsterületét adó települések kerültek felsorolásra. Itt a falvak nevének bejegyzése után a családfők és a nőtlen férfiak listája következik, majd a dzsizje-fizetésre kötelezett hánék számának megadása után a „*ber vedzsh-i maktú*” formulát követően az átalányban számított fix adóösszegük (*hászil*), ami már rendszeres adózásra utal. A teljes sorozat 210 települést tartalmaz, melyek 17 kivételével mind Zala megye területén fekszenek. Az összeírás második részét alkotó 318 településnek mintegy kétharmada tartozott Zala megye vizsgált területéhez. A defter ezeknek a helyeknek – az igényterületekre jellemzően – csupán az egy összegben megjelölt adójuk mennyiségét foglalja magában.

A magyar és az oszmán összeírásban megjelenő települések számának eltérése, valamint a defterben megjelenő két hódoltsági zóna arra utal, hogy Zala

megye vizsgált részén a rendszeresen adóztatott területek mellett voltak még csak időlegesen, portyák alkalmával adóztatott régiók, (pl. a Muraköz középső és északkeleti területei, a Bánffy család legnyugatabbra fekvő cserneci uradalmához tartozó több *judicatusa*, a kanizsai várbirtokok egy része), valamint hódolatlan helyek (pl. a Bánffy család lippai és cserencsói *judicatusa*, a Muraköz délnyugati részei és a megyében több felé elszórtan fekvő kisenemesi falvak csoportjai) is.

A vizsgált területen a településformák összehasonlítása is eltérő eredményt adott. A rovásadó jegyzék tizenöt várost, a defter kilencet jelölt, melyek közül csak négy volt részletesen összeírva. Ezért az oppidumok tekintetében a dikális összeírás sokkal megbízhatóbbnak bizonyult, mint a többnyire még pontatlan felmérésen alapuló tahrír. Utóbbi a települések pusztán létén kívül csak a defter első részében összeírt helyekről tartalmazott érdemi és viszonylag pontos adatokat. A két összeírásban csupán Alsólendva, Egerszeg és Szemenye szerepelt azonos státusban. Egy falut (Salomvár) a törökök városként írtak össze, míg öt várost faluként jelöltek (Dobronak, Csesztreg, Lenti, Páka, Tornistya), ami a felmérések bizonytalanságát mutatja. Az összeírásokból kiderül, hogy Zala megyének legalább két olyan városias települése volt (Csáktornya, Nedölce), amelyet a törökök 1579-ben még biztosan nem adóztattak.

Több esetben a magyar összeírás pontatlanságai, elsősorban a bírósági körzetek (*judicatusok*) összeírásából adódó hiányosságok fedték el a valós adatokat. A két jegyzékbe egyaránt felvett falvak esetében a defter bejegyzései a félig foglalásból adódó bizonytalanságok ellenére is részletesebbek voltak, mint a dikális jegyzékéi. Ahmed bég emberei minden adóztatandó helyet név szerint összeírtak, miközben a rovásadó-jegyzék a nagyobb uradalmak esetében csak a *judicatusok* központi településének nevét tartalmazza. Zala megye helységeinek teljes körű kontinuitás vizsgálata azonban a két forrás együttes felhasználásával

sem oldható meg maradéktalanul. Mindkét 1578–79-ben készült jegyzékből kimaradt például Zala megye nagyszámú kúrialista falujának zöme.

A települések méretére és teherbíró képességére vonatkozó összehasonlító vizsgálatok is jobbra ellentmondó adatokkal szolgáltak. Eredményeik alapján nem rajzolható meg a megye demográfiai vagy gazdasági térképe. A rovásadó-összeírás portáinak és a tahrír-defter hánéinek száma az esetek jelentős részében ellentétesen mozog, ami elsősorban a két hatalom befolyásának aktuális mértékére utal. Emiatt az adóalapul szolgáló porták és hánék száma csak viszonylagos pontosságú tájékoztatást nyújt a települések gazdasági teherbírásáról. Az adóalapul szolgáló hánék száma és a törökök által meghatározott adóösszeg közötti összefüggés sem közvetlen, ami a török és magyar fél közötti egyezségekre is utalhat.

A birtokviszonyok összehasonlítása során a Zrínyiek és a Bánffyok egybefüggő birtoktesteinek vizsgálata alapján megállapítottam, hogy a defter részletesen összeírt része a behódolásra vonatkozóan a magyar forrásokkal jobbra egybehangzó adatokat tartalmaz. A defterbe felvett települések sorrendje is több esetben illeszkedni látszik az uradalmak rovásadó-összeírásban megjelenő szerkezetéhez. Ez azonban mégsem jelenti azt, hogy az oszmán összeírók jegyzékük készítése során figyelembe vették volna a magyar uradalomszerkezetet. A közeli települések egymás utáni bejegyzése sokkal inkább a portyaútvonalak irányára, az egyes portyák idejére, a javadalmat megszerző szpáhi igényeire, esetleg bizonyos településcsoportok funkciójára enged következtetni.

Vizsgálataim során több terminológiai jellegű probléma vetődött fel. Egyrészt a hódolt településeknek és magának a hódoltságnak az egymáshoz való viszonya. Azaz, voltak-e hódolt települések a hódoltságon kívül? Másrészt a hódoltsági peremvidéken fekvő települések pusztásodásának mértéke. Azaz, volt-e lakója a defterekben hódoltként feltüntetett *deserta* falvaknak?

A terminológiai kérdések kiindulásaként először Szakály Ferenc nyomán élesen elkülönítettem egymástól a hódoltság és a hódoltsági peremvidék fogalmát, mindannak ellenére, hogy a korabeli török és magyar források is egyaránt hódoltsághoz tartozóként tartották számon a pusztán oszmán gazdasági kényszer alá vont helyeket. Ebből adódott annak a problémának a felvetése, hogy vajon milyen az időbeli viszony az oszmán, illetve a magyar szemszögből való hódolt státus megjelenése között. A tárgyban végzett vizsgálatok alapján meghatározhatóvá vált Zala megye behódoltatásának menetrendje.

Vizsgálataim kiindulópontjául az 1570. évi szigetvári, pécsi és koppányi tímár defterek adatai szolgáltak. Ezekben már összesen 82 Kanizsához tartozó, tehát feltehetően az 1569. évi elveszett tahrír-defterben is az újonnan létrehozott kanizsai náhije határai között található település volt. Bár 1570-ben ezek adóját többnyire még csak becslés szerint állapították meg, de már javadalombirtokká váltak, oszmán szempontból a birodalom részét képezték. Ugyanekkor a rovásadójegyzékek még nem számították őket a kettősen adózó területek közé, tehát magyar szempontból még hódolatlanok voltak.

1570 és 1579 között Zala megyében a behódolások a rovásadó-jegyzékek szerint fokozatosan történtek. Első lépcsőben 1572–1574-ben a kanizsai mocsáron kívül fekvő megerősített települések (Kapornak, Rajk, Gelse, Isabor, Palin) váltak alávetetté. A vizsgált területen ekkor 4%-ról 10,7%-ra nőtt a behódolt helyek aránya. 1575-től a sorozatos portyák következtében a *deserta* területek nagyarányú növekedése figyelhető meg a kisebbik kapornaki járás egész területén. Eközben azonban a kettősen adózók aránya csak minimálisan növekedett, 11,2%-ra. 1576-tól, amikor az oszmánoknak a Kanizsa előterében fekvő figyelőházak rendszerén is sikerült részt ütni, szabadabbá vált az átjárás a berken belüli területekre. Ennek eredménye a behódolások gyors megindulása lett. 1576-ban már 51,8%, 1578-ra pedig 75,1%-ra nőtt a hódolt helyek aránya a két vizsgált járásban. Ezeknek a településeknek mintegy 90%-a ekkor még nem volt bejegyezve az oszmán legitimáció eszközéül is szolgáló tahrír-defterbe.

Ellentétben tehát az 1570 körüli időszakkal, ez esetben a magyar forrásokban előbb jelent meg az alávetés ténye, mint a defterben. A települések adminisztratív értelemben még az Oszmán Birodalmon kívül estek, mégis a török adózójává váltak, azaz hódoltságon kívüli hódolt helyyé.

Ugyanekkor a rovásadó-összeírás sem jelöli az egész területet egységesen hódoltnak. Több olyan *deserta* zóna is kimaradt, amelyet az oszmánok 1579-ben mint lakottat összeírtak. Mivel a „*deserta*” (’puszta’, ’kietlen’, ’sivatag’) kifejezés a demográfiai és a településtörténeti irodalomban máig is gyakran viták és félreértések forrása, az ellentmondást a két összeírás településpusztulásra utaló fogalmainak összehasonlító elemzése során kíséreltem meg feloldani.

Egy 1574–1575-ből fennmaradt jegyzék segítségével mindeddig csak zalai területeken elvégzett vizsgálat lehetőséget biztosított egy hipotézis felállítására. A jegyzék az adót megtagadó településeket több csoportba sorolja, aminek során többek között a *jam diu*, *omnino*, *totaliter*, *penitus deserta* kifejezéseket is címszóként használja. Miután ezeket a jelzőket az összeírások sorozatán át megvizsgáltam és tartalmukat összevetettem az oszmán defterek hasonló tartalmú kifejezéseivel (*mezra*, *ber vedzsh-i tahmín*, *háli ez raiijet*), nyilvánvalóvá vált, hogy viszonylag pontosan értelmezhetők az egyébként szinonimának tűnő kifejezések. A vizsgálatok alapján a települések kilenc típusa vált megkülönböztethetővé.

- 1./ Csak magyar részre teljes összeggel adózó, a defterből hiányzó települések. Arányuk a két járásban 14%.
- 2./ A defterből kimaradó, de magukat hódoltnak (*subiectus*) nevező lakott helyek. Arányuk szintén 14%-ot tesz ki.
- 3./ A mindkét összeírásban szereplő kettősen adózó települések. A defterben átalányadózóként (*ber vedzsh-i maktú*) jelennek meg, a rovásösszeírás hódoltnak (*subiectus*) vagy *omnino desertának* nevezi lakóikat. Arányuk 29%.

4./ A török adóhatáron kívül eső török igényterületek, amelyek még nem adóztak kettősen. A defterben ráják nélkülüként (*hâli ez raijjet*) írták őket össze. Arányuk 11%.

5./ A magyar várak tövében fekvő török igényterületek. A rovásadó-jegyzékben *penitus desertaként*, a defterben szintén ráják nélkülüként összeírt helyek. Arányuk 2%.

6./ Magyar igényterületek. Ide tartoznak az olyan helyek, amelyeknek dikális adóját a magyar várak katonasága nem engedte begyűjteni. A defterben is többnyire háne-szám nélkül szerepelnek. Arányuk 8%.

7./ Feldúlt, felégetett területek: a törökök portyaútvonalán fekvő régóta (*jam diu*) *deserta* vagy *totaliter deserta* helyek, melyeknek a lakosságát vagy a törökök sem írták össze, vagy pusztaként (*mezra*), illetve becslés szerint (*ber vedzsh-i tahmín*) szerepelnek a defterben. Arányuk 9%.

8./ Magyar adó alól kibúvók: a töröknek magas adót fizettek kevés családfő után, miközben a magyar összeírásokban régóta *desertaként* szerepelnek 1,5%.

9./ Egyik oldalra sem adózó, lakosság nélküli helyek. A tahrír-defter pusztaként (*mezra*) említi őket vagy kimaradnak belőle, a rovásjegyzékben *penitus desertaként* vagy *jam diu desertaként* szerepelnek. Arányuk 11,5%.

A következő kérdés, amelyre a választ kerestem, az volt, hogy a tahrír-defterek mennyiben használhatók forrásként a demográfiai kérdések vizsgálatakor. Ehhez a kanizsai jegyzékben megjelenő lakott települések és az urbáriumok jobbágnévsorait hasonlítottam össze. A vizsgálatok eredményeként nyilvánvalóvá vált, hogy a hódoltsági peremvidéki települések defterében szereplő névsorok csak a lakosság bizonyos, helyenként változó százalékát tartalmazzák. Adataik alapján még kontrollforrások bevonásával is csak nagyságrendileg határozható meg az össznépesség hozzávetőleges száma. Az így nyert bizonytalan adatok minden további népességszámra, migrációra vonatkozó elemzés eredményét torzítják, ezért az ilyen területek defterei demográfiai vizsgálatokra csak nagyon szűk lehetőséget biztosítanak.

Mivel a jegyzékben nem a teljes népesség szerepel, a megközelítés hatékonyabb módjának látszott a meglévő résznek az egészen belüli helyét keresni. Arra próbáltam választ találni, hogy kik azok a személyek, akik bekerültek a defterbe. Erre a szomszédsági viszonyok vizsgálata bizonyult alkalmas módszernek. Két kiválasztott város urbáriumában a telekrendszerre vonatkozó adatokat vettem össze a defter személynévanyagával, ami alapján két típus látszik elkülönülni: a portya alkalmával behódoló város (Egerszeg), ahol az összeírtak mind ugyanabból a városrészből kerültek ki, és a már hódoltként adózó város (Kapornak) ahonnét utcánként egy-egy személy került be a defterbe. Ez utóbbi már a Balkánra jellemző mahalle-rendszer csírájára utal. A kérdéskör azonban szélesebb forrásbázison további vizsgálatokat igényel.

A statisztika szabályait figyelembe véve a defterbe felvett népesség összlakossághoz viszonyított csekély aránya nem befolyásolja az adófizetők defterbe vett gyermekeinek korára vonatkozó vizsgálatok elvégezhetőségét. Erre a kontrollforrások szűkössége miatt mégis csak Egerszeg esetében volt lehetőségem. Itt az adózók fiaira vonatkozóan az iszlám vallásjog tételével megközelítőleg egybeeső 10–16 éves korhatárt kaptam eredményül.

A következő fejezetben a kanizsai náhijének az oszmán had- és pénzügyigazgatásban betöltött szerepét vizsgáltam. Arra kerestem a választ, hogy milyen módon szolgálta az oszmán hódító szándék érvényesítését a több mint 500 települést magában foglaló kanizsai „mega”-náhije. A vizsgálat forrásbázisát a tímár-defterek és rúznámcsék adatai alapján végzett elemzések adták, elsősorban a határvidéki szandzsákbégek birtokszerkezetében mutatkozó funkcionális birtokcsoportok (finansziális-, stratégiai- és offenzív hászok) megkülönböztetése alapján.

A kategóriák közül a határvidékekre a javadalmaknak azok a jól körvonalazható csoportjai a jellemzőek, amelyek a birtokkiutalás időpontjában még hódolatlanok, és értékük, az általános szokásoktól eltérően, csupán becslés szerint (*ber vedzsh-i tahmín*) van meghatározva. A vizsgálat során a Nyugat-

Dunántúl egészére mint előzményre kitekintve, bemutatom a becslés alapján meghatározott szandzsákbégi birtokok azaz — az új kifejezéssel élve — az offenzív jellegű hászok 1554–1579 között több szandzsák területén (simontornyai–pécsi–koppányi–szigetvári) áthúzódó vonalszerű elhelyezkedését, illetve egybeesését a fontos portyaútvonalakkal. Mindez arra enged következtetni, hogy az ilyen típusú hász-birtokokkal rendelkező szandzsákbégek egyben a hódoltatások irányának meghatározásában is kiemelt szerepet tölthettek be. Ez volt jellemző 1566 után a szigetvári bégekre is, akiknek offenzív jellegű hászai a korábbi koppányi bégek ilyen típusú birtokaihoz képest két irányban nyúltak tovább. A Kanizsa patakon átvezető újudvari átkelőtől délnyugati irányban helyezkedtek el a Kanizsa-vizén túli hászok. Mivel ezek benyúltak Kanizsa vára mögé, információt szolgáltathattak a vár utánpótlásáról, továbbá a terjeszkedés kiindulópontjául is szolgálhattak a Muraköz és Lenti vára irányába. A Zalán való átkelők környékén helyezkedtek el az ún. zalavári-hászok, amelyek Kapornak felé biztosították a hódoltatást.

A korábbi szolgálatuk során általában már helyismeretre szert tett szandzsákbégeknek a *ber vedzs-i tahmín* szisztéma szerint összeírt zalai hászai jó előre racionálisan kiválasztott stratégiai pontokon helyezkedtek el. Szerepet kaphattak a tervezett hadműveleti területek további pontos megismerésében, az adóztatás kiterjesztését célzó sorozatos portyák alkalmával „felvonulási” útvonalként és a csapatösszevonások helyszínéként szolgálhattak. Mindezzel a törökök további terjeszkedését tették lehetővé, aminek eredménye a terület viszonylag gyors behódolása és az 1579. évi jegyzékben egy jelentősen kibővült kanizsai náhije megjelenése lett.

A szigetvári és pécsi szpáhik addigi mindent elsöprő adóztatási törekvéseinek az 1570-es évek végén kiépült egységes császári-királyi védelmi rendszer vetett gátat, ami a *ber vedzsh-i tahmín* szisztéma működésében is fordulatot hozott. A szigetvári szandzsák esetében ez az offenzív jellegű hászok létjogosultságának elvesztését eredményezte. Az 1579. évi tahrir-defter alapján

kiosztott hász-birtokok a stratégiai hászok szerepét vették át. A megye belső területeit körülölelve, illetve a Muraközben már olyan felvonulási útvonalakként szolgáltak az igényterületek irányába, amelyek több szandzsák együttműködését biztosították az addigi adó alá vont területek megtartása, valamint a további hódoltatások biztosítása érdekében.

A továbbiakban az 1579. évi defterben megjelenő területek hasznosítását vizsgáltam, annak a kérdésnek a tükrében, hogy az új náhije befolyásolhatta-e az 1569-től 1580-ig prosperáló budai vilájet pénzügyi mérlegét.

A kanizsai náhije birtokgazdálkodása, mivel az 1580. évi tímár-defter hiányosan maradt fenn, nem hasonlítható össze a szandzsák egyéb náhijéinek viszonyaival. A szigetvári tahrír-defterből csupán a különböző náhijék tervezett adóösszegére vonatkozó adat hasznosítható. Az összehasonlítás alapján a kanizsai körzet 528 településének tervezett átlagos adója (1 175 akcse) nem éri el a szomszédos törzsterületi, vagy a már konszolidálódás útjára lépett náhijék adóösszegének a felét sem. A gyenge átlag oka az igényterületek alacsony adója. Amennyiben viszont csak a kanizsai defter első része alapján, az igényterületek kihagyásával végeztem el a számításokat, kiderült, hogy a zalai-vasi hódoltság várható jövedelme megfelel a környező törzsterületek átlagának (2 858 akcse). Ez azt jelenti, hogy a náhije adózóképesége az összeírt hánék általánosan alacsony száma ellenére sem volt alulbecsülve.

A várható jövedelmek legnagyobb része (48,6%) – a peremterületeken megszokott módon – a katonaságot illette. A birtokosok a szigetvári mellett feltehetően a területen már korábban is birtokkal rendelkező pécsi lovasok közül kerülhettek ki. A náhije jövedelmének relatíve legmagasabb része a szandzsákbégnek jutott (32,4%). Ez egyaránt bizonyítja a terület stratégiai jelentőségét és gazdasági teherbíró-képességét. Az utóbbi tényezőre utal a szultáni hászok peremvidéken szokatlanul magas aránya is (19%).

A kanizsai náhije területéből, azaz a frissen lajstromba vett zalai-vasi helyekből 1580-ban viszont még nem osztottak zsold-tímárokat. A 16. század

hetvenes éveiben önfenntartóvá vált budai vilájet pénzügyi mérlegét a kanizsai náhije megszervezése tehát közvetlen módon, a várvédők zsoldjának kiváltásával biztosan nem befolyásolta. Arra vonatkozóan, hogy a törzsterületi birtokok zsold-tímárok részére való felszabadításában a zalai-vasi területek közvetett módon játszottak-e szerepet, további kutatásokra van szükség.

Az elvégzett vizsgálatok alapján született legfontosabb új eredmény a tahrír-defter elkészítésére vonatkozik. Megállapítottam, hogy az összeírt települések sorrendje nem mutat szoros kapcsolatot sem a helységek valós földrajzi egymásutániségével, ami a készítés során a terepbejárást bizonyítaná, sem a behódolások rovásadójegyzék alapján megállapítható időpontjával, sem pedig a magyar uradalmi szerkezettel, ami a magyar földesurak és a szpáhik közötti egyértelmű egyezsége utalna. Ennek ellenére a helységek nem teljes összevisszaságban, hanem egymáshoz közeli helyekből álló csoportokban kerültek összeírásra. Az egymás mellett helyet kapott településcsoportok azonban nem ritkán egymástól földrajzilag nagyon távol esnek. Ennek okát mindeddig – elsősorban Fekete Lajos korai kutatásaira hagyatkozva – abban láttuk, hogy az adatokat az összeírók a helyszínen külön lapokra jegyezték fel, amelyek összekeveredtek a jegyzék megalkotása során.

A tahrír-defternek a tímár-defterekkel, illetve esetünkben ez utóbbi töredékessége miatt a szpáhik birtoktesteit tartalmazó rúznámcsékkal való összehasonlítása egy teljesen új magyarázattal szolgál. A vizsgált tahrír-defter ugyanis pontosan követi a javadalomjegyzékek szerkezetét: a szultáni házbirtokok feljegyzésével kezdődik, a szandzsákbég házaival folytatódik, majd bizonyíthatóan az esetek nagy részében a tímár-defterbe egymást követően felvett szpáhik javadalmának kiegészítésére szolgáló birtokok csoportjaival végződik. Mindez azt bizonyítja, hogy a tahrírt a leendő birtokosok igényei alapján, a tímár-defterrel párhuzamosan állították össze. Ez a megállapítás ellentmond az eddigi nézetnek, amely szerint a javadalmak kiosztását csak a tahrírok isztambuli jóváhagyása után, azok alapján kezdték meg a tartományokban.

A kapott eredmény felveti azt a kérdést, hogy a kanizsai náhije példája vajon egyedi-e, vagy a hódoltsági peremvidékre általánosan jellemző megoldással van dolgunk. Az oszmán–magyar határvidék egészének működéséről az eddigi vizsgálatok alapján csupán annyit sejtünk, hogy a határzóna különböző szakaszain (mind lineárisan, mind mélységében) különböző megoldások léteztek. A kanizsai náhije példája — a javadalmaknak a leendő birtokosok igényei alapján történt felvétele a szandzsák-összeírásba — a tárgyban elvégzett csekély számú vizsgálat alapján eddig egyedülálló módját mutatja be a növekmények (*terakki*) kiválasztásának és kezelésének.

A szigetvári szandzsák kanizsai náhijének 1579. évi összeírása alapján elvégzett esettanulmányom végeredményben megerősíti a nemzetközi defterológia jelenleg hangoztatott nézetét, amely szerint az adott területre vonatkozó összes tahrírt, és ehhez kapcsolódva minden más egykorú forrást együttesen kell vizsgálni. A tahrír-defterek tartalmára, forrásértékére és készítésének körülményeire, ebből következően e forrástípus felhasználhatóságára általánosan érvényes megállapítások épp az ilyen egyedi esetek miatt csak nagyon óvatosan tehetők. Bár tartalmuk látszólag megegyezik, a bennük foglalt adatok régióként mégis nagyon különböző forrásértékűek lehetnek és jelentősen eltérő működési mechanizmust takarhatnak, ezért kontrollforrások nélküli felhasználásuk hibás következtetésekre vezethet.

Tartalom

ELŐSZÓ.....	5
I. TUDOMÁNYTÖRTÉNETI BEVEZETŐ	8
1. Defterológia.....	8
a.) A defterológiai kutatások megindulása.....	9
b.) A „magyar defterológiai iskola”	14
c.) A forráskritikai módszer bevezetése a magyar defterológiában	19
d.) Új törekvések a hazai és a nemzetközi defterkiadásban	24
2. A történeti statisztika Magyarországon.....	28
a.) A népesedés- és településtörténeti kutatások megindulása Magyarországon	28
b.) A történeti statisztika aktuális problémái.....	32
II. A FORÁSOK.....	36
1. Az oszmán közigazgatás működése során keletkezett dokumentumok	36
a.) A tahrír-defterek, avagy szandzsák-összeírások (<i>tahrîr defteri, defter-i mufassal, defter-i hâkânî</i>).....	36
A tahrír-defterek elkészítésének oka és módja.....	36
A tahrír-defterek tartalma	40
A tahrír-defterek forrásértéke	41
b.) A tímár-defterek (<i>tîmâr defteri, icmâl defteri</i>).....	42
A tímár-defterek elkészítésének oka és módja	42
A tímár-defterek tartalma	45
A tímár-defterek forrásértéke	45
c.) A tímár-rúznámcsék, avagy bitok-adományozási naplók (<i>tîmâr rûznâmçe defteri, tîmar ve zeâmet tevcîhi defteri, tahvîl-defetri</i>).....	46
A rúznámcsék elkészítésének oka és módja.....	46
A rúznámcsék tartalma	47
A rúznámcsék forrásértéke	48
d.) A dzsizje-defterek (<i>cizye defteri, államiadó összeírás</i>).....	49
A dzsizje-defterek elkészítésének oka és módja	49
A dzsizje-defterek tartalma.....	50
A dzsizje-defterek forrásértéke.....	51
2. A magyar közigazgatás során keletkezett dokumentumok.....	53
a.) A dikális összeírások (<i>conscriptio portarum, rovásadó-összeírás</i>).....	53
A dikális összeírások elkészítésének oka és módja.....	53
A dikális összeírások tartalma.....	55
A dikális összeírások forrásértéke	56
b.) A dézsmajegyzékek (<i>conscriptio decimarum, tizedjegyzék</i>)	57
A dézsmajegyzékek elkészítésének oka és módja.....	57
A dézsmajegyzékek tartalma	58
A dézsmajegyzékek forrásértéke	58

c.) Az urbáriumok (uradalom-összeírás).....	59
Az urbáriumok elkészítésének oka és módja	59
Az urbáriumok tartalma.....	60
Az urbáriumok forrásértéke.....	61
III. A SZANDZSÁK-ÖSSZEÍRÁSOK ÖSSZEHASONLÍTÓ ELEMZÉSÉNEK MÓDSZERTANI PROBLÉMÁI — A SZIGETVÁRI SZANDZSÁK KANIZSAI NÁHIJÉJÉNEK PÉLDÁJA	62
1. A szembenálló felek által készített összeírások tartalmi összehasonlításának problémái.....	63
a.) A közigazgatási határok egybevetése.....	63
Zala megye a 16. század második felében	63
A szigetvári szandzsák a 16. század második felében	63
Zala megye területe a török közigazgatásban.....	65
b.) A településformák összehasonlítása	66
A városok.....	67
A falvak és a puszták.....	70
A majorságok és egyéb javak.....	72
c.) A birtokviszonyok összehasonlítása	74
A Zrínyiek muraközi uradalma	74
A Bánffy család zalai uradalmi.....	75
2. Az adóösszeírások terminológiai problémái	80
a.) A „hódoltság” és a „behódolás” fogalmáról	82
A hódoltság értelmezése a korabeli terminológia szerint.....	82
Voltak-e „hódolt” települések a „hódoltságon” kívül?	85
b.) A településpusztulás általános terminológiai problémái	89
c.) A török terminológia problémái.....	92
A ráják nélkül összeírt települések (<i>hâli ez raiyyet</i>)	92
A becslés szerint összeírt települések (<i>ber vech-i tahmîn</i>).....	95
A puszták (<i>mezraa</i>).....	97
d.) A latin terminológia általános problémái.....	98
A falupusztulásra utaló latin terminusok időbeli változása Zala megye kisebbik kapornaki járásában	99
A régóta deserta települések (<i>jam diu deserta</i>)	111
Korábbi pusztítás nyomait magukon viselő elhagyott települések (<i>totaliter deserta</i>).....	113
Korábbi pusztítás nyomait magukon viselő működő települések (<i>omnino deserta</i>).....	114
Különböző okokból nem adózó települések (<i>penitus deserta</i>)	114
3. A demográfiai vizsgálatok problémája a határvidéken.....	118
a.) A két eltérő adóalap összevetésének eredménye	119
b.) A személynevek összevetésének eredménye	123
Egerszeg oppidum	124
Kapornak oppidum	129

Tófej és Söjtör	131
IV. A KANIZSAI NÁHIJE HELYE ÉS SZEREPE AZ OSMÁN HAD- ÉS PÉNZÜGYIGAZGATÁSBAN.....	137
1. Egy náhije megszületéséhez vezető út — a dunántúli oszmán terjeszkedés vázlatá.....	137
a.) A középkori magyar királyság védelmi rendszerének bukása.....	137
b.) Török támadássorozat a Dunántúlon — A dunántúli területek felderítése és a hódoltatás előkészítése (1526-1541).....	138
c.) Török berendezkedés Magyarországon — két nagy egység a császárváros ellen.....	140
d.) Az 1550-es évek új tendenciái.....	143
2. A hódoltatás stratégiai a kanizsai náhije területén.....	150
a.) A szigetvári bégek hász-birtokainak szerepe 1570 után.....	151
Financiális hászok.....	154
Stratégiai hászok.....	155
Offenzív jellegű hászok.....	161
b.) A szigetvári bégek offenzív hászai 1570–1580 között.....	164
Az offenzív hagyományok folytatója: Szinán bég.....	164
A birtokok.....	166
A Kanizsa-vizén túli hászok.....	167
A zalavári hászok.....	169
Szinán utódai a zalai végeken: a két Ali bég.....	172
A névleges javakkal rendelkező utolsó szigetvári bég: Haszán.....	174
c.) Újabb geostratégiai átrendeződés vagy létjogosultságukat veszített offenzív hászok? A szigetvári bégek zalai hászai 1581–1590-ben.....	178
3. A kanizsai náhije gazdasági szerepe.....	185
a.) A budai vilájet pénzügyi helyzetének áttekintése a 16. század közepén...	186
b.) A szultáni hász-birtokok jelentősége.....	188
c.) A szandzsákbégek birtokainak kiválasztásában érvényesülő finansiális szempontok.....	189
d.) A szpáhi birtokok megoszlása.....	190
e.) Voltak-e zsold-tímárok a kanizsai náhijében?.....	192
V. ÖSSZEGZÉS HELYETT: A HÓDOLTATÁS MÓDSZEREI ÉS FOLYAMATA A KANIZSAI NÁHIJE 1579. ÉVI TAHRÍR-DEFTERÉNEK KÉSZÍTÉSE TÜKRÉBEN.....	196
1. Az adatgyűjtésre vonatkozó megállapítások.....	197
a.) A már 1569-ben a kanizsai náhije fennhatósága alá tartozó helyek.....	197
b.) Az 1569–1579 között újonnan adófizetésre kényszerített helyek.....	199
2. A jegyzék megszerkesztésére vonatkozó megállapítások.....	201
a.) Jövedelem alapján történt válogatás.....	203
b.) Funkció alapján történt válogatás.....	203
c.) A szpáhi javadalom-emeléseinek kiutalása.....	204
MELLÉKLETEK.....	206

A SZIGETVÁRI SZANDZSÁK KANIZSAI NÁHIJÉJÉNEK 1579. ÉVI ÖSSZEÍRÁSA.....	207
I. térkép: Zala megye területe az oszmán közigazgatásban	267
II. térkép: A szigetvári szandzsák kanizsai náhije 1579	268
III. térkép: Zala megye török birtokviszonyai 1570-71-ben.....	269
IV. térkép: Zala megye birtokviszonyai 1579-ben	270
V. térkép: Az oszmán adóztatás előrenyomulása Zala megyében.....	271
VI. térkép: Török és magyar törekvések a Dél-Dunántúlon az 1550-es években.....	272
VII. térkép: A dél-dunántúli szandzsákbégek offenzív hászai 1565–1570	273
VIII. térkép: A szigetvári szandzsák kanizsai náhijébe tartozó stratégiai hászok 1582.....	274
A szigetvári szandzsák kanizsai náhijébe tartozó stratégiai hászok jegyzéke 1582-ben.....	275
A FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM RÖVIDÍTÉSI JEGYZÉKE .	276
1. Levéltári és kéziratári források	276
2. Kiadott források és irodalom.....	279

Publikációk

Simon Éva: Magyar nagybirtokosok tervezetei a Kanizsával szembeni végvidék kiépítéséről. In: *Zalai történeti tanulmányok*. Szerk.: Káli Csaba. (Zalai Gyűjtemény 42.) Zalaegerszeg, 1997. 61–86. pp.

Simon Éva: Zalalövő története 1566–1690. "Nagy két császár birodalmi között" In: *Zalalövő története az ókortól napjainkig*. Szerk.: Molnár András. Zalalövő, 1998. 105–156. pp.

Sz. Simon Éva: Zala vármegye 1579. évi oszmán és magyar adóösszeírásai. In: *Orientalista Nap 2003*. Bp., 2003. 136–145. pp.

Sz. Simon Éva: A hódoltságkori török paleográfia tréfája vagy egy renegát írnok ügyeskedése? Egy különleges forrás a kanizsai védelmi övezet hatékonyságáról 1586 őszéről. In: *Századok*, 140. (2006) 4. sz. 1045–1060. pp.

Sz. Simon Éva: Isztambuli közgyűjtemények az I. világháború után. (Fekete Lajos jelentései 1924-ből) In: *Keletkutatás 2002. ősz–2006. ősz (2007)* 215–228. pp.

Sz. Simon Éva: Névlegesen birtokolt szandzsákbégi házok a 16. századi oszmán terjeszkedés szolgálatában. In: *Századok*, 141. (2007) 6. sz. 1351–1406. pp.

Sz. Simon Éva: Hegyi Klára: A török hódoltság várai és várkatonasága I–III. kötet. Bp., 2007. 1632 o. In: *Levéltári Közlemények 79*. (2008) 319–326. pp.

Megjelenés alatt:

Sz. Simon Éva: Sorsfordító kényszerpályák – menekülők és behódolók az oszmán-magyar határvidéken. (Identitásváltozás vizsgálatok Zala megye területéről az 1570-es évekből) In: *Identitás és kultúra a török hódoltságban*. Tudományos konferencia Esztergom, 2008. szeptember 18–20. (9 p.)

Sz. Simon Éva: A 16. századi zalai hódoltsági peremvidék településpusztulásának terminológiai problémái. In: *Orientalista Nap 2008*. (8 p.)

Sz. Simon Éva: Choosing Flight or Submission in the Ottoman–Hungarian Borderlands. Changing Identities in Zala County in the 1570s. In: Robert Born -

Stephan Conermann (hrsg.): *Osmanischer Orient und Ostmitteleuropa*.
(Forschungen zur Geschichte und Kultur der östlichen Mitteleuropa) Stuttgart:
Steiner, 2011. (14 p.)